

Eesti-Türgi sõpruslepingu sõlmimise ja ratifitseerimise käsitletus

Tanno Tilgar

Mustafa Kemal Atatürgi ajal¹ kirjutas Türgi aastail 1921–1937 alla 40 sõpruslepingut, 1. detsembril 1924 allkirjastatud leping Eestiga oli kronoloogiliselt kolmeteistkümmes.² Kui arvestada, et Afganistan, Iraan, Jugoslaavia, Prantsusmaa ja Nõukogude Vene/NSVL esinevad lepingupartnerina kahel korral, siis on Türgiga nimetatud ajal sõpruslepingu teinud kokku 35 riiki.

Sõprusleping Eesti ja Türgi vahel sõlmiti „ühisest tõsisest soovist luua ning kindlustada tõsise sõpruse sidemeid Eesti Wabariigi ja Türgi Wabariigi vahel, ja olles kindlas usus, et läbikäimine mõlema riigi vahel, kui see kord juba loodud, kasuks tuleb nende rahvaste edule ja heale käekäigule...“. Lepingu ühtekokku kolmes artiklis sätestatakse, et Eesti Vabariigi ja Türgi Vabariigi ning nende kodanike vahel peavad valitsema „rikkumatu

rahu ja tõsine ning alaline sõprus“; lepinguosalised riigid nõustuvad astuma diplomaatilistesse suhetesse ja kohtlema teise riigi diplomaatilisi esindajaid enda territooriumil vastavalt rahvusvahelise õiguse põhimõtetele; leping tuleb ratifitseerida ja ratifitseerimiskirjad vahetada Varssavis „nii pea kui võimalik“, leping jõustub viieteistkümnendal päeval pärast ratifitseerimiskirjade vahetamist.³

Eesti-Türgi sõpruslepingu sõlmimist ning ratifitseerimist on käsitlenud Olaf-Mihkel Klaassen, Eero Medijainen, Heiki Tuulik, Mehmet Sait Dilek, ratifitseerimist Vahur Made.⁴ Siiski mitte piisava põhjalikkusega. Artikli peaesmärgiks on vastata järgnevatele küsimustele: kas Türgi viivitas Eestiga allakirjutatud sõpruslepingu ratifitseerimisega, ja kui, siis mis põhjusel ja kui kaua? Kõrvaleesmärgina antakse ülevaade protsessidest, mis viisid

¹ See ajajärk hõlmab aastaid 1919–1938, aastani 1923 juhtis Atatürk Türgi iseseisvuslasi, 1923–1938 aga Türgi Vabariiki.

² Nende lepingute teisteks osapoolteks olid järgmised riigid: 1) 01.03.1921 Afganistan, 2) 16.03.1921 Nõukogude Venemaa; 3) 22.01.1922 Ukraina; 4) 23.07.1923 Poola, 5) 10.12.1923 Albaania, 6) 18.12.1923 Ungari, 7) 28.01.1923 Austria (muudes allikates siiski 28.01.1924), 8) 03.03.1924 Saksamaa, 9) 31.05.1924 Rootsi, 10) 16.08.1924 Holland, 11) 28.09.1924 Hispaania, 12) 11.10.1924 Tšehhoslovakkia, 13) 01.12.1924 Eesti, 14) 9.12.1924 Soome, 15) 03.01.1925 Läti, 16) 26.01.1925 Taani, 17) 02.05.1925 Norra, 18) 19.09.1925 Šveits, 19) 18.10.1925 Bulgaaria, 20) 28.10.1925 Jugoslaavia, 21) 17.12.1925 NSVL, 22) 30.01.1926 Tšiili, 23) 22.04.1926 Iraan, 24) 30.05.1926 Prantsusmaa, 25) 05.06.1926 Inglismaa, 26) 29.06.1926 Argentiina, 27) 17.02.1927 USA, 28) 25.05.1927 Mehhiko, 29) 08.09.1927 Brasiilia, 30) 25.05.1928 Afganistan, 31) 04.01.1929 Uruguai, 32) 03.08.1929 Saudi Araabia, 33) 03.02.1930 Prantsusmaa, 34) 17.09.1930 Leedu, 35) 30.10.1930 Kreeka, 36) 5.11.1932 Iraan, 37) 17.10.1933 Rumeenia, 38) 27.11.1933 Jugoslaavia, 39) 04.04.1934 Hiina, 40) 07.04.1937 Egiptus. B. Şimşir. „Yurtta Barış Dünyada Barış“ Bağlamında Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları. – 38. İCANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Ankara, 10.–15.09.2007. Bildiriler, Cilt VI. Ankara, 2012, lk. 2992–2993.

³ Riigi Teataja nr. 115/116, 08.07.1925, lk. 781–782.

⁴ O.-M. Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940, doktoritöö, 2. kd., Tartu, 1992, lk. 211–214; E. Medijainen. Saadiku saatust. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn, 1997, lk. 223; V. Made. Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu, 1999, lk. 238; H. Tuulik. Ernst Weberman ja Eesti-Türgi suhted aastatel 1929–1932. – Kleio 1991, nr. 3, Tartu, lk. 46; M. S. Dilek. Atatürk Dönemi Türk-Eston İlişkileri. – Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi. Yıl 6 Sayı 12. Ankara, 2010, lk. 12–13.

Eesti ja Türgi sõpruslepingu allkirjastamiseni ning ratifitseerimiseni Riigikogus ja Türgi Suures Rahvuskogus; määratletakse sõpruslepingu Türgi parlamendi poolse ratifitseerimise edasilükkumise tagajärjed. Artiklis on viidatud Riigiarhiivi, Läti Riigi Ajalooarhiivi,⁵ Välisministeeriumi arhiivi,⁶ Suurbritannia Rahvusarhiivi ning Türgi Vabariigi Peaministri Ametkonna Riigi Arhiivide⁷ dokumentidele. Viimatinimetatud arhiivi mitme osmanikeelse dokumendi türgi keelde tõlkimise eest avaldan siinkohal tänu Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi Aasia uuringute õppetooli endisele külalisõppejõule dotsent Celâl Varisoğlu'le.

Türgi juhtide ja diplomaatide nimed kirjutatakse artiklis nii, nagu seda tehakse tänapäeva türgi kirjakeeles. Kuivõrd perekonnanimesid hakati türklastele panema alles 1934. aastal, on ka põhitekstis analoogselt tolle aja säilikutele osundatud vaid eesnimedele. Perekonnanimedele osundatakse aga viidetes.

Vaatamata sellele, et enne 1. jaanuari 1926 kehtis Türgis gregoriuse kalendril põhinev Rumî kalender,⁸ esitatakse kirjutises ka kõik sellest kuupäevast varasemad türklaste ürikutes leiduvad daatumid lähtuvalt gregoriuse kalendrist.

Kuidas jõuti Eesti-Türgi sõpruslepingu allkirjastamiseni?

Türgi Vabariik tunnustas Eesti Vabariiki 23. jaanuaril 1924. Seda kinnitavas, 7. märtsiga

dateeritud kirjas avaldab riigi Moskva suursaadik Ahmet Muhtar⁹ arvamust: „On kindel, et see õnnelik sündmus saab sissejuhatuseks südamlikele suhetele kahe rahva vahel, keda ühendavad sugulussidemed ja ühised huvid, milliste tihendamiseks ning tugevdamiseks ei jäta ma kooskõlas oma valitsuse vaadetega tegemata midagi, mis minu võimuses.“¹⁰ Tunnustuskirja andis ta Eesti Moskva saadikule Birkile üle 8. märtsil 1924.¹¹ Välisminister Pusta kaaskirjas Eesti-Türgi sõpruslepingu kinnitamise eelnõule osundatakse, et Muhtari kirjas väljendati ka lootust – lähemal ajal võiks järgneda sõpruslepingu sõlmimine. Minister väljendub järgmiselt: „1923. a. andis Türgi saadik Moskvas Eesti saadikule herra Birkile kirjalikult teada, et Türgimaa on Eestit *de iure* tunnistanud ja et ühel ajal tunnistuse kirjade üleandmisega avaldab ta lootust, et lähemal ajal sellele sõpruslepingu sõlmimine võiks järgneda.“¹² Tegelikult ei teavitanud Muhtar Birki muidugi mitte 1923. aastal ja ka tema tunnustuskirjas pole midagi sõpruslepinguga seonduvat.

Peagi astuti kahe maa suhete arendamisel järgmine samm. 1924. aasta mais saatsid türklased Varssavisse saadikuks İbrahim Tali, kes asus oma kohuseid täitma järgmisel kuul.¹³ Eesti kohalik saadik Johan Leppik¹⁴ konstateeris neli kuud hiljem: „Kohe pääle Varssavisse jõudmist on ta kõige suurema huviga Eesti-Türgi lähenemise kasuks töötama hakanud ja sõpruslepingu sõlmimise mõte on

⁵ Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, edaspidi LVVA.

⁶ Ulkoasiainministeriön arkisto, edaspidi UM.

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Dönemi Fonları, edaspidi BCA.

⁸ 1. jaanuarist 1918 kuni 31. detsembrini 1925 erines gregoriuse kalendri põhise Rumî kalendri aeg gregoriuse kalendril põhinevast ajast vaid aasta, mitte aga kuu ja kuupäeva poolest. Näiteks 1. jaanuaril 1918 oli Rumî kalendri järgi 1. jaanuar 1334, 31. detsembril 1925 aga 31. detsember 1341.

⁹ Ahmet Muhtar Mollaoğlu (1870–1934). 1922–1924 Türgi suursaadik Moskvas, 1927–1934 Washingtonis. B. Şimşir. Bizim Diplomatlar. Ankara, 1996, lk. 104–127; Türk Parlamento Tarihi. TBMM–II. Dönem. 1923–1927. III. Cilt. K. Öztürk, Ankara, 1995, lk. 390.

¹⁰ Muhtar Birkile 07.03.1924. ERA, f. 957, n. 11, s. 33, l. 81. Siin ja edaspidi on Saagas leiduvate dokumentide puhul esitatud internetilehitseja lehekülje number.

¹¹ Päevaleht nr. 69, 11.03.1924.

¹² Pusta valitsusele 05.01.1925. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l. 12.

¹³ İbrahim Tali Öngören (1875–1952), Türgi saadik Varssavis 1924–1926. Türgi parlamendi II–V, VII–VIII koosseisude saadik. Türk Parlamento Tarihi. TBMM–II. Dönem. 1923–1927. III Cilt. K. Öztürk, lk. 248–250; K. Girgin. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz. İstanbul, 2005, lk. 211.

¹⁴ Johan Leppik (1894–1965). 1923–1924 Eesti asjur Varssavis, 1924–1927 saadik Varssavis ja Bukarestis asukohaga Varssavis.

Türgi Varssavi saadik İbrahim Tali Öngören (1875–1952), kes tegi 1924. a. oktoobris Eesti ametikaaslele Johan Leppikule ettepaneku allkirjastada Eesti-Türgi sõprusleping.

tema kaudu Angoorasse läinud.¹⁵ 4. augustil 1924 küsis Türgi välisministeerium Varssavi ja Moskva saadikuile vastavalt Eesti ja Soomega sõpruslepingute tegemiseks valitsuselt volitusi. Sest nimetatud riikide saadikud olid teatanud kohalikele Türgi saadikutele, et nende valitsused tahavad sõlmida Türgiga sõpruslepingu. 21. septembril volitaski valitsus İbrahim Tali'd Eesti ja Soome valitsustega läbirääkimisi pidama.¹⁶ 9. oktoobril sai Tali Eesti ja Türgi sõpruslepingu üle läbi rääkimiseks ja sellele alla kirjutamiseks volitused Türgi presidendilt Mustafa Kemalilt.¹⁷

Mis puudutab Eesti ja Soome saadikute valitsuste nimel enne 4. augustit väljendatud tahet Türgiga sõpruslepingute tegemiseks, siis ei ole eelnimetatud allikas väidetu õige.

Sest Riigiarhiivi andmeil pöördus İbrahim Tali Eesti-Türgi sõpruslepingu üle läbi rääkimise sooviga Johan Leppiku poole alles 28. oktoobril ning Eesti valitsus tunnistas Türgi ettepaneku vastuvõetavaks ja andis Leppikule volituse kõnealusele lepingule allakirjutamiseks alles 5. novembril.¹⁸ Välisministeeriumi arhiivi andmeil informeeris Türgi Moskva saadik Ahmet Muhtar 12. juulil 1924 Soome Moskva saadikut A. Hackzelli kõigest kavatsusest küsida Türgi valitsuselt nõusolekut Soome ja Türgi vahel samasuguse lepingu tegemiseks, nagu oli varem tehtud Poola ja Türgi vahel. Soome president aga volitas Hackzelli Muhtariga läbirääkimisi alustama alles 11. oktoobril.¹⁹

Välisminister Karl Robert Pusta taotluses valitsusele põhjendatakse sõpruslepingu sõlmimist vajadusega luua vormiline alus mõlema maa vaheliseks diplomaatiliseks läbikäimiseks ja oletatakse, et pärast sõpruslepingu sõlmimist määrab Türgi kohe oma saadiku.²⁰ Ministri oletus põhineb J. Leppiku ettekanDEL. Varssavi saadik oletab enda ettekandes enamgi – et saadikuks määratakse arvatavasti Tali.²¹ Peagi lakkas Pusta Leppiku oletust tõsiselt võtmast. Sest kaks kuud hiljem valitsusele esitatud Eesti ja Türgi sõpruslepingu kinnitamise eelnõu kaaskirjas ta enam sellest juttu ei teinud.²² Ning õigustatult, sest 1920-ndatel aastatel Türgi Eestisse saadikut ei määranud.

8. novembril 1924 kutsus Leppik Pustat üles olema esimene võrdsete seas ja jõudma Eesti-Türgi sõpruslepinguga ette Lätist ja Soomest.²³ Eesmärk saavutatigi, lõuna- ja põhjanaaber allkirjastasid artikli alguse viite kohaselt Türgiga sõpruslepingud vastavalt 3. jaanuaril 1925 ja 9. detsembril 1924.

¹⁵ Leppik Pustale 28.10.1924. ERA, f. 31., n. 3., s. 5394, l. 2.

¹⁶ Volituse andmine Varssavi saadikule Soome ja Eestiga tehtavateks sõpruslepinguteks 21.09.1924. BCA. Sayi: 912. Dosya 429-1. Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 11.45.8

¹⁷ Mustafa Kemal volikirjale İbrahim Tali'le 09.10.1924. ERA, f. 957, n. 5, s. 257, l. 9.

¹⁸ Leppik Pustale 28.10.1924. ERA, f. 31, n. 3, s. 5394, l. 2; Vabariigi valitsuse otsus 05.11.1925. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l. 2.

¹⁹ Hackzell välisministeeriumile 12.07.1924. UM. Ryhmä: 12. Osasto: L. Asia: Turkki; Procopé Hackzellile 11.10.1924. UM. Ryhmä: 12. Osasto: L. Asia: Turkki.

²⁰ Pusta valitsusele 05.11.1924. ERA, f. 31, n. 3, s. 5394, l. 1.

²¹ Leppik Pustale 28.10.1924. ERA, f. 31, n. 3, s. 5394, l. 2.

²² Pusta valitsusele 05.01.1925. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l.12.

²³ Leppik Pustale 08.11.1924. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l. 4.

1924. aasta detsembri alguses informeeris välisminister K. R. Pusta Läti Tallinna saadikut J. Seskist²⁴ Eesti-Türgi sõpruslepingu allkirjastamisest ja hindas, et küllap selline Eesti samm ei meeldi arusaadavalt Venemaale, ent poliitilises mõttes pole leping täiesti tähenduseta, sest ka Türgit on peetud üheks neist riikidest, mis köidavad Venemaa tähelepanu ja mängivad tema välispoliitikas suurt rolli.²⁵ Järelikult kaalus võimalus Türgi kaudu mõjutada Venemaa välispoliitikat üles kartuse mitte olla Venemaale meele järele. Kuna lepingu poliitilist tähendust pidas välisminister väikeseks, saame järeleda, et ka välja-vaade Venemaad mõjutada ei olnud suurem. Taotlust Venemaale mõju avaldada saame pidada ka Eesti poole tegelikuks motiiviks Eesti-Türgi sõpruslepingu allkirjastamisel.

Muidugi pole teada, mis ajendas Pustat arvama, et leping Venemaale ei meeldi. Siiski annab ühest võimalikust motiivist tunnistust 8. novembril 1924 Päevalehes refereeritud Izvestija 2. novembri artikkel „Kiri Tallinnast“. Kirjutises märgitakse, et Varssavis kukkus läbi mõte Poola-Türgi liidu²⁶ loomisest, mis Venet idast ja läänest piiraks. Eestile meeldib „niisugune haaramiste ja piiramiste kava“ väga. Selle kava reaalne teostamine on võimalik Eesti-Türgi liidu kaudu. Niisugusesse poliitikasse kaldumine võib Eestile, kelle „tõelised huvid“ ei seisne kaugeltki liidu loomises Türgiga, vaevalt kasu tuua.²⁷ Välispoliitikateemaline artikkel ei ilmunud tollases idanaabri keskajalehes niisama – asi pidi häirima sealseid otsustajaid.

Ülevaate andmisel Eesti-Türgi sõpruslepingu allkirjastamiseni viinud protsessist toodi välja mitu seni ajalookirjanduses mitte kajastatud detaili. Sõpruslepingu sõlmimise

mõttest teavitas Ankarat ehk Türgi välisministeeriumi Türgi Varssavi saadik Ibrahim Talî. 4. augustil 1924 küsis välisministeerium talle valitsuselt vastavaid volitusi. Pärast seda, kui Talî oli need valitsuselt ja Türgi presidendilt saanud, tegi ta asjakohase ettepaneku Eesti saadikule Leppikule. Seni ei olnud ajalookirjanduses juttu olnud Eesti välisministri Karl Robert Pusta avalikkusele mitte mõeldud Eesti-Türgi sõpruslepingu sõlmimise järgsetest seisukohtadest. Pusta arvates ei meeldinud Eesti valmisolek sõlmida Türgiga sõprusleping Venemaale. Lepingu poliitiline tähendus tõukus tema arvates Türgi olulisusest Venemaa jaoks ning tagasihoidlikust väljavaatetest avaldada mõju idanaabri välispoliitikale.

Kuidas jõuti Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimiseni Riigikogus?

5. jaanuaril 1925 esitas välisminister vabariigi valitsusele Eesti-Türgi sõpruslepingu kinnitamise seaduse eelnõu. Pusta oli arvamusel, et sõprusleping annab soodsa võimaluse „Eesti ja Türgimaa vahel valitseva hea vahekorra väljendamiseks“; selle jõusseastumine võiks aga kaasa aidata maadevaheliste majanduslike suhete algatamisele.²⁸ Majanduslike suhete sõlmimine Balkanimaadega võeti „eriliselt kaalumisele“ siiski alles Ernst Vebermani kaubandus- ja tööstusministriks oleku ajal.²⁹ Veberman oli selles ametis 12.01.1926–23.07.1926.

Valitsus kiitis eelnõu 28. jaanuaril heaks ja saatis Riigikogule. Riigikogu juhatus lähetas selle 4. veebruaril väliskomisjonile.³⁰ Väliskomisjon teatas oma nõusolekust 30. aprillil. 7. mail otsustas Riigikogu juhatus võtta Eesti

²⁴ Jānis Seskis (1877–1943). Läti diplomaat, saadik Tallinnas (1922–1929) ja Moskvast (1929–1932). R. Treijs. Latvijas diplomāti ja diplomāti (1918–1940). Rīgā, 2003, lk. 387.

²⁵ Seskis Sejale 06.12.1924. LVVA 2574.3.344, l. 2.

²⁶ Vähemalt Türgi ajalookirjanduses ei ole kõnealused läbirääkimised artikli autorile teadaolevalt teemaks olnud.

²⁷ Päevaleht nr. 303, 08.11.1924.

²⁸ Pusta valitsusele 05.01.1925. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l. 12.

²⁹ Välisministri abi Saloniki peakonsulile 10.06.1927. ERA, f. 1577, n. 1, s. 3, l. 113.

³⁰ Vabariigi valitsus Riigikogule 31.01.1925. Dokumendile kirjutatud Riigikogu juhatuse esimehe J. Tõnissoni märkus kannab daatumit 4.02.1925. ERA, f. 80, n. 2, s. 756, l. 7

ja Türgi sõpruslepingu kinnitamise seaduse eelnõu Riigikogu päevakorda. 17. ja 18. juunil läbis mainitud eelnõu Riigikogus esimese ja teise lugemise ning ratifitseeriti 19. juunil 1925.³¹

Väliskomisjon kartis selle esimehe Ado Anderkoppi³² 17. juunil Riigikogus peetud kõne kohaselt muuta sõpruslepinguga kehtetuks Türgile kehtivad kapitulatsioonid.³³ Siis saadi teadlikuks, et Lausanne'i rahulepingu 28. artikli kohaselt kaotatakse Türgile rakendatud kapitulatsioonid täielikult, välja arvatud mõned üksikud, mis aga lähemal ajal pidi lõpetatama. Ratifitseerimist toetava otsuse langetamisel arvestati ühtlasi, et Eesti ei saa endale erioigusi ega pane maksma nende kinnituse; et Läti-Türgi sõprusleping on juba Läti parlamendis ratifitseeritud. Otsustamisel kaaluti ka „teisi välispoliitilisi küsimusi“.³⁴ Alljärgnevalt kommentaare toodud avalduse kohta.

Kapitulatsioonide kehtimise osas oli väliskomisjon väga halvasti informeeritud: ei teatud, et alates 24. juulil 1923 alla kirjutatud Lausanne'i lepingu jõustumisest 6. augustil 1924 olid Türgi Vabariigile kehtinud kapitulatsioonid tühistatud. Loomulikult ei olnud neist ükski jõus ka sõpruslepingu menetlemise ajal väliskomisjonis. Hirm sõpruslepingu Eesti-poolse ratifitseerimise võimaliku kapitulatsioonide kaotava mõju pärast tundub täna absurdne, ent tolle aja kontekstis isegi mõistetav. Ilmselt arvestati, et kui Eesti-Türgi sõpruslepingus kapitulatsioonide ei mainita, võib see Türgi jaoks olla pretsedent, millele apelleerides kapitulatsioonidest vabaks saada. Komisjonil ei pruukinud lihtsalt olla

enne Läti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimist Läti parlamendis 31. märtsil 1925³⁵ teada, kas mõni riik on sõpruslepingu Türgiga juba ratifitseerinud, ja nii kardetigi olla esimesed.

Ühemõtteliselt kasutas aga Läti-Türgi sõpruslepingu ratifitseeritust argumendina üks väliskomisjonis esindatud poliitiline jõud. Aga kõigest järjekorras.

Millised olid „teised välispoliitilised küsimused“, mida lepingu otsustamisel samuti kaaluti?

Kõige määravam neist oli Suurbritannia hoiak Eesti-Türgi lepingu ratifitseerimise suhtes. Eesti Riia saadik Julius Seljamaa on 7. aprillil 1925 kirjutanud välisminister Karl Robert Pustale, et oli eraviisil saanud teada välisministri ja mõne väliskomisjoni liikme konfliktist ja selle naiivsest põhjusest. Seletamaks, et Eestil ei või Türgiga sõlmitud sõpruslepingu asjus Inglismaaga olla mingisugust arusaamatust, oli ta väliskomisjoni liikmele, oma heale sõbrale Anderkoppile saatnud erakirja. Erakirjas teatas Riia saadik, et temale teadaolevalt ei või Inglismaal tähendatud lepingu vastu midagi olla. Arusaamise, et see nii on, oli J. Seljamaa saanud sagedasest läbikäimisest Vaughaniga³⁶, kes oli varem paaril korral väljendanud arvamust, et Eesti kindlustab oma „rahvusvahelist seisukohta“ seda enam, mida lähemasse vahekorda ta teiste riikidega asub, kas lepingute sõlmimise teel või kuidagi teisiti. Vaughaniga pidi Seljamaa kohtuma järgmisel päeval, siis lubas ta puudutada ka sõpruslepingu teemat. Seljamaa mainis ka, et tasandas Anderkoppile saadetud kirjaga arusaamatusi Pusta ja üksikute väliskomisjoni liikmete vahel, sest oli teada saanud, et neile

³¹ Riigikogu väliskomisjon Riigikogu juhatusel 30.04.1925. Riigikogu juhatuse esimehe Jaan Tõnissoni resolutsioon ja Riigikogu juhatuse sekretäri Johan Holbergi kaks teadet on hilisema dateeringuga. ERA, f. 80, n. 2, s. 756, l. 4; Riigi Teataja nr. 115/116, 8.07.1925, lk. 781.

³² Ado Anderkopp (1894–1941). Eesti poliitik, oli 1923–1924 sõja-, 1930–1931 ja 1932–1933 kohtu- ja siseminister. Kuulus Asutavasse Kokku, I–V Riigikokku, Rahvuskokku ja I Riigivolikokku, olles viimase abiesimees.

³³ Kapitulatsioon on riikidevaheline leping, millega üks riik lubab oma territooriumil teisel riigil rakendada enda kodanikele eksterritoriaalset jurisdiktsiooni. The New Encyclopædia Britannica. Volume 2. Micropædia. Chicago, 1998, lk. 832.

³⁴ O.-M. Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940, lk. 213.

³⁵ Volikiri M. Nukša'le Läti-Türgi sõpruslepingu ratifikatsioonikirjade vahetamiseks 28.05.1925. LVVA.2570.3.99, l. 10.

³⁶ Sir Tudor Vaughan (1870–1929). Ühendkuningriigi diplomaat, 1918–1922 saadik Tšiilis, 1922–1927 Eestis ja Lätis, 1923–1927 Leedus ning 1927–1929 Rootsis.

võib järgneda Pusta lahkumine. Saadud erakirjast oli Anderkopp informeerinud Pustat, pärast mida oli välisminister läkitanud Riia saadikule 5. aprilliga dateeritud omapoolse arupärimise.³⁷ T. Vaughan külastas 21. aprillil 1925 Tallinna ning kohtus Pusta, Prantsuse saadiku de Vienne'i³⁸ ning riigivanem J. Jaaksoniga. Huvitaval moel rääkis inglane Pustaga küll relvastuse müügist, võimalikust Briti sõjalisest missioonist,³⁹ Eesti ja Afganistani vastastikusest tunnustamisestki – millele ta ei suutnud kujutleda mingit võimalikku vastuväidet –, ent mitte Suurbritannia mittevastuolekust Eesti-Türgi sõpruslepingule. Veelgi enam, Briti saadik kirjutab, et kuulis Pusta hiljutise lahkumisähvarduse seotusest nimetatud lepingu ratifitseerimisega alles järgnenud kohtumisel de Vienne'iga, kes talle teemat selgitas. Eesti parlamendi liige oli tõstatanud küsimuse, kas leping pole mitte Suurbritanniale vastumeelne, K. Pusta aga oli seetõttu ähvardanud tagasi astuda. Vaughan pidas püstitatud küsimust absurdiks, leping ei sätetavat midagi vähegi tähtsat.⁴⁰ Vaughani de Vienne'i infol põhinev versioon toetab Seljamaa versiooni välisministri konflikti põhjuse ja võimaliku tagajärje suhtes ning ei räägi sellele vastu konflikti teise osapoole koha pealt: kui parlamendi liige tõstatas sõpruslepingusse puutuva küsimuse, menetleti lepingut väliskomisjonis, kus küsimus kõige tõenäolisemalt püstitatigi. Konflikti teise osapoole seis-

kohta võis aga väljendada vaid üks inimene.

Veel K. R. Pusta ja väliskomisjoni vastuollu puutuvast. Kõigepealt selle esmakordse avaldumise ja lahkumisavalduse esitamise ajast. Pusta kalendri põhjal osales ta väliskomisjoni 31. märtsi istungil ja teavitas järgmisel päeval valitsust enda kavatsusest tagasi astuda.⁴¹ Tagasiastumispalve esitas ta riigivanemale 2. aprillil.⁴²

Konflikti teiseks osapooleks oli peamiselt Demokraatlik Liit.⁴³ Mille esindajad väliskomisjoni 31. märtsil istungil olid Karl Kornel⁴⁴ Riigikogu Rahvaerakonna rühmast ja Oskar Amberg⁴⁵ Riigikogu Kristlikust Rahvaerakonna rühmast.⁴⁶ Seega sattus Pusta asjasepuutuval väliskomisjoni istungil vastuollu nendega ja võib-olla ka mõne teise partei esindaja või esindajatega – veel võtsid sellest istungist osa Johan Laidoner ja Artur Tupits Riigikogu põllumeeste rühmast, Ado Anderkopp Riigikogu Tööerakonna rühmast, Oskar Gustavson Riigikogu Iseseisva Sotsialistliku Töölispartei rühmast, Leopold Johanson Riigikogu sotsiaaldemokraatlikust rühmast ning Heinrich Laretei kui Riigikogu demobiliseeritud sõjaväelaste esindaja.⁴⁷

Miks pidanuksid teised väliskomisjoni liikmed toetama Demokraatlikku Liitu, aga mitte Pustat? Teades, et Riigikogu kodukorra järgi piisas komisjonil heakskiitva otsuse langetamiseks lihthäälteenamusest ja selleks oli sõpruslepingu eelnõu väliskomisjonis menet-

³⁷ Seljamaa Pustale 07.04.1925. ERA, f. 957, n. 12, s. 586, l. 88, 89.

³⁸ Louis Mathieu de Vienne. Prantsuse saadik Eestis 1923–1925.

³⁹ Vastavad läbirääkimised kestsid 1924–1925 ja lõppesid tulemusteta. Britid tahtsid missiooni saata hoolimata mõnest arvamusest, et see ärritab tõenäoliselt Nõukogude Liitu. D. Stoker. Britain, France and the Naval Arms Trade in the Baltic 1919–39, 2003/2005, lk. 66.

⁴⁰ Vaughan Gregory'le 23.04.1925. PRO.FO 371/10975-N2550/22/59, l. 35–42.

⁴¹ Pusta kalendris on 31. märtsil sissekirjutus „kell 10 väliskomisjon“ ja 1. aprillil 1925 sissekirjutus „kell 5 valitsuse koosolek/minu demissioon!“ ERA, f. 1622, n. 1, s. 642.

⁴² Päevaleht nr. 91, 04.04.1925.

⁴³ Demokraatlikuks Liiduks nimetati II Riigikogus Rahvaerakonna, Kristliku Rahvaerakonna ning Rahvusvabameelse partei moodustatud liitu. Päevaleht nr. 146, 07.06.1923.

⁴⁴ Karl Kornel (1882–1953). Eesti ajakirjanik ja poliitik. Oli 1926–1927 kaubandus- ja tööstusminister. Eesti Asutava Kogu ning II ja III Riigikogu liige.

⁴⁵ Oskar Amberg (1878–1963). Eesti riigitegelane. Oli 1923 ametis töö- ja hoolekande-, 1924 sõja- ning 1925–1926 teedeministrina. I ja II Riigikogu saadik.

⁴⁶ II Riigikogu väliskomisjoni kvorumiraamat. ERA, f. 80, n. 2, s. 2280, l. 33; Eesti II Riigikogu. Tallinn, 1924, lk. 9, 81.

⁴⁷ II Riigikogu väliskomisjoni kvorumiraamat. ERA, f. 80, n. 2, s. 2280, l. 33; Eesti II Riigikogu. Tallinn, 1924, lk. 11, 37, 59, 93, 95, 189.

lemise aegsete istungite kvoorumeid arvestades vaja maksimaalselt viie väliskomisjoni liikme toetust,⁴⁸ saanuks ju sõpruslepingu läbi suruda ka Demokraatliku Liidu kahe hääleta? Ent see ei olnud siiski nii lihtne. Demokraatlikule Liidule, Põllumeeste Kogudele ja Eesti Sotsiaaldemokraatlikule Töölise Parteile kuulus valitsuses igapähele kaks kohta, Tööerakonnale üks koht, ülejäänud neli ministrit, sh. Pusta, olid aga parteituid.⁴⁹ Seega ähvardanuks Pusta toetamisel valitsuskriis, tema mittetoetamisel vaid välisministri lahkumine.

Konflikt vaibus pärast seda, kui mainitud liit oli jõudnud seisukohale, et Eesti-Türgi sõprusleping tuleb kinnitada, sest „selle lepingu kinnitamine meie naaberriigis Lätis juba varem on sündinud“.⁵⁰ Selle vaate kujundamisel võis olla roll Vaughanil. Nii kaudselt kui ka otseselt. Pusta Londoni saadiku Kallase ettekandel olevast memost saame teada, et Vaughan oli Riia saadikule kinnitanud: Suurbritannia ei ole Eesti-Türgi lepingule vastu. Ja soovitanud lepingu sõlmida lähtuvalt Briti seisust Lätiga. Pusta arvates viidati sellega arvatavasti Läti väliskomisjonile, kus Läti-Türgi sõprusleping oli juba ratifitseeritud.⁵¹ 21. aprillil kohtus aga Vaughan Demokraatlikku Liitu kuuluva riigivana J. Jaaksoniga. Nagu teame, oli ta eelnevalt kohtunud de Vienne'iga. Lisaks ülal osundatule oli ta prantslaselt kuulnud, et too oli rääkinud mitmele juhtivale poliitikule, et Pusta tagasiastumine oleks „niisugusel ajal“ mittesoovitav, kuna teda oleks Eestil „materjali puuduse“ tõttu väga raske asendada.

Seetõttu tundis Pusta Vaughani arvates end kahtlemata mõningal määral de Vienne'ile võlgu olevat. Ning teades „asjade niisugusest käigust“ „pöördus“ Vaughan „palvega“ Riigivana poole.⁵²

E. Medijainen väidab, et Eesti-Türgi sõpruslepingu pärast läksid vastuollu välisminister Pusta ja Riigikogu väliskomisjoni juhataja Laidoner. Et esimene püüdis kaitsta Prantsusmaa, teine aga Inglismaa Lähis-Ida huve.⁵³ Et Pusta oleks kaitsnud Eesti ja Türgi sõpruslepinguga Prantsusmaa huve, pole esialgu tõendatud. 1924. aasta detsembris rääkis välisminister Läti Tallinna saadikule vaid lepingu Venemaaga seonduvast poliitilisest tähendusest. Küll tegi Prantsuse Tallinna saadik Pusta tagasiastumise vältimiseks mitmele Eesti juhtivoliitikule sisuliselt lobitööd ka sõpruslepingu läbisurumiseks väliskomisjonis. Saamaks selgusele, kas K. R. Pusta kaitses sõpruslepinguga Prantsusmaa huve, peame tutvuma de Vienne'i asjaomase kirjavahetusega. Laidoneriga seonduvalt ei ole eeltoodud arvestades välistatud, et väliskomisjoni 31. märtsi istungil astus välisministri vastu ka tema. Kui see nii oligi, oli väliskomisjoni esimehel selles tülis Ambergi ja Korneliga võrrelduna kõrvaline roll.

Anonüümse autori 17. märtsist 1925 pärinevaist, tõenäoliselt nimetatud kuupäeval läbi viidud väliskomisjoni istungil⁵⁴ arutatut kajastavaist katkendlikest märkmeist selgub, et Korneli argumendiks sõpruslepingu ratifitseerimise edasilükkamise nõudmisel oli liitlaste kapitulatsioonide kõrval ka „Vene ähvardus“.⁵⁵ Teiseks Vene kartjaks oli aga

⁴⁸ Riigi Teataja nr. 33, 04.05.1921, lk. 210; 4. veebruarist 30. aprillini 1925 osales väliskomisjoni istungeil korraga maksimaalselt kaheksa komisjoni liiget. II Riigikogu väliskomisjoni kvoorumiraamat. ERA, f. 80, n. 2, s. 2280, l. 31–35.

⁴⁹ Riigi Teataja nr. 76, 31.05.1923, lk. 585–587; Riigi Teataja nr. 148, 19.12.1924, lk. 864. Millegipärast ei ole 1923. aasta 31. mai Riigi Teatajas mainitud Põllumeeste Kogude nimekirjas Riigikokku valitud Jaan Sootsi, kes 1924. aasta detsembris sai sõjaministriks.

⁵⁰ Päevaleht nr. 107, 23.04.1925.

⁵¹ Pusta memo 29.04.1925 Kallase 25.04.1925 ettekandele. ERA, f. 957, n. 12, s. 698, l. 355.

⁵² Vaughan Gregory'le 23.04.1925. PRO.FO 371/10975-N2550/22/59, l. 35–42.

⁵³ E. Medijainen. Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940, lk. 223.

⁵⁴ 17. märtsil 1925 toimus Riigikogu väliskomisjoni istung, millest võtsid osa O. Amberg, A. Anderkopp, O. Gustavson, L. Johanson, K. Kornel, J. Laidoner, H. Laretei ja A. Tupits. II Riigikogu väliskomisjoni kvoorumiraamat. ERA, f. 80, n. 2, s. 2280, l. 32.

⁵⁵ Anonüümne üleskirjutus 17.03.1925. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l. 31.

Leppiku ettekande põhjal Amberg: „Läti on Türgi lepingu juba ratifitseerinud ja Vene ei ole mitte toiminud nagu Amberg ette kuulutas. Kas see lihtne asi siis tõesti nende pähe ei lähe, et see ei ole poliitiline akt täielikus mõttes, vaid ainult formaalne ja möödapääsmatu samm, kui tahetakse dipl. läbikäimisesse Angoraga astuda. Kui see leping tõesti ratifitseerimata jääb, siis oleme sellega selgelt deklareerinud, et temale vaenulikkude riikide kilda end loeme.“⁵⁶ Sellest kirjast võime järeldada, et O. Amberg oli ennustanud Venemaa jõulist reageerimist Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimisele Riigikogus, ent Venemaa Läti-Türgi sõpruslepingu kinnitamisele Seimis järgnenud nõrk või olematu reaktsioon ei rääkinud selle ennustuse õigsuse kasuks. Kuivõrd Amberg kuulus Riigikogu väliskomisjoni, nähtub, et nagu märtsi keskpäikugi, tundis ka aprilli alguses vähemalt üks komisjoni liige hirmu Venemaa reageeringu ees Eesti ja Türgi sõpruslepingu ratifitseerimisele Riigikogus. Otsustades aga selle järgi, et konfliktini välisministriga need Venemaa-hirmud ei viinud, kardeti väliskomisjonis sõpruslepingu ratifitseerimisega riivata rohkem Suurbritannia ja vähem Venemaa huve.

Riigikogu väliskomisjoni esimehe 17. juunil 1925 Riigikogus peetud kõnest oli teada, et Eesti-Türgi sõprusleping kinnitati väliskomisjonis pärast seda, kui komisjoni liikmed olid jõudnud veendumusele, et lepingu ratifitseerimisega ei saa tühistada liitlaste Türgi-vastaseid kapitulatsioone; et Eesti ei saa lepinguga mingeid eriõigusi ega kinnita neid. Väliskomisjoni positiivse otsuse tingisid ka Läti-Türgi sõpruslepingu ratifitseeritus ja „teised välispoliitilised küsimused“. Artiklis käsitleti senisest põhjalikumalt just viimaseid. Leiti, et väliskomisjoni otsuse langetamist pidurdas 31. märtsil 1925 väliskomisjoni istungil tekkinud konflikt Pusta ja mõne väliskomisjoni liikme vahel, kes kartsid sõpruslepingu ratifitseerimisega kahjustada Eesti-Suurbritannia suhteid. Kuivõrd Pustal oli

vastuolu peamiselt Demokraatliku Liiduga, siis pidid tema põhilised oponendid olema väliskomisjoni liikmed Oskar Amberg ja Karl Kornel. Eesti Riia saadik Seljamaa kuulis aga Suurbritannia Riia saadikult Vaughanilt, et lähtuvalt Läti vahekorraast Suurbritanniaga on soovitatav sõlmida ka Eesti-Türgi sõprusleping. Lisaks kohtus Vaughan ka Demokraatlikku Liitu kuuluva riigivanema Jaaksoniga. Kuivõrd Demokraatlik Liit loobus vastuseisust, viidates Läti-Türgi sõpruslepingu ratifitseeritusele Läti parlamendis, saab järeldada, et Vaughani arvamust võeti kuulda. Kui nii, ei oldud Lätiga Türgi sõpruslepingu kinnitamise mõttes solidaarsed mitte omal algatusel, vaid Suurbritannia saadiku soovitusel.

Veel leiti, et Demokraatlikku Liitu kuuluvad väliskomisjoni liikmed kartsid lepingu ratifitseerimisega vihastada Venemaad. See hirm aga konfliktini välisministriga ei viinud, järelikult oli see väiksem hirmust kahjustada Suurbritannia huve.

Saadikute surve Pustale lepingu menetlemise ajal väliskomisjonis

Varasemast on teada, et Eesti-Türgi sõpruslepingu Riigikogus ratifitseerimise teemal avaldasid Pustale ühel korral survet nii Varssavi saadik Johan Leppik kui ka Londoni saadik Oskar Kallas.⁵⁷

Leppik soovitas ratifitseerimisega kiirustada: esiteks oodati Ankaras nähtavasti, et kuna neilt tuli initsiatiiv lepingu sõlmimiseks, siis peaks Eesti selle esimesena ratifitseerima; teiseks võis Türgi saatkonna asutamine kas Helsingis, Tallinnas või Riias oleneda sellest, millise riigi parlament sõpruslepingu esimesena ratifitseerib. J. Leppiku ettepanek edastati ka väliskomisjoni esimehele J. Laidonerile, kuid pole andmeid, et väliskomisjon seda arutas; igatahes ei ratifitseeritud Eesti-Türgi sõpruslepingut aprilli lõpuks, Türgi parlamendi puhkuselemineku ajaks, nagu Leppik ette pani.⁵⁸ Arvestades, et Läti-Türgi

⁵⁶ Leppik Pustale 09.04.1925. ERA, f. 1622, n. 1, s. 448, l. 5.

⁵⁷ O.-M. Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940, lk. 212–213.

⁵⁸ Leppik Pustale 22.03.1925. ERA, f. 957, n. 12, s. 698, l. 353; Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Laidonerile 26.03.1925. ERA, f. 957, n. 12, s. 698, l. 354.

sõprusleping ratifitseeriti Seimis 31. märtsil 1925 ning Soome-Türgi sõprusleping Soome Vabariigi presidendi Lauri Kristian Relanderi poolt sama aasta 19. mail⁵⁹, pidanuks Türgi saatkond asutatama Lätis. Tegelikult asutati Türgi saatkond esimesena ikkagi Eestis, olgugi alles 1935. aastal,⁶⁰ Türgi saatkond Soomes avati alles 1961. aastal ja Lätis 2005. aastal.⁶¹ Ehkki Helsingis töötas juba 1926. aasta veebruaris kohapealne Türgi konsul ning Riias oli aastail 1929–1932 ametis Türgi asjur Balti riikides.⁶² Nagu eespool välja toodi, väljendas Leppik teiselgi korral kirjas Pustale arvamust, pidades Ambergi Eesti-Türgi lepingu ratifitseerimisega seonduvat Venemaa hirmu alusetuks. Tähelepanu väärib, et pärast Läti-Türgi sõpruslepingu kinnitamist Seimis põhjendab Leppik Eesti-Türgi sõpruslepingu Riigikogus ratifitseerimise vajadust juba lepingu mitteratifitseerimisest tõusva kahjuga.

Kallas teatas Londonis levinud „juttudest“: Türgiga sõpruslepingut tehes oli Eesti valinud Prantsusmaa, mitte Suurbritannia huvid. Seetõttu palus ta lepingu ratifitseerimise edasi lükata seni, kuni Eesti ja Suurbritannia vahel „teoksil olevad lepingud“, kaubaleping ja varustusvõla kokkulepe, „lõpule viidud“.⁶³ Kui lõpuleviimise all mõelda nimetatud lepingute allkirjastamist, tulnuks Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimisega Riigikogus oodata 1926. aasta jaanuari lõpuni. Sest Eesti ja Briti valitsuste vahelise sõjavarustuse võla kohta sõlmitud kokkulepe sai alla kirjutatud 1925. aasta 24. juulil ning

Eesti-Briti kauba- ja laevandusleping 1926. aasta 18. jaanuaril.⁶⁴ Pusta Kallase ettekan- dele kirjutatud memost oli ülal juba juttu.

Juba varem oli teada, et Eesti Varssavi saadik J. Leppik ja Londoni saadik Kallas survestasid ajal, kui Eesti-Türgi sõpruslepingu eelnõu menetles väliskomisjon, kumbki ühe Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimisse puutuva soovitusena omakorda välisministrit. Ilmnes, et enne seda, kui väliskomisjon oli andnud sõpruslepingule heakskiidu, jõudis J. Leppik survestada välisministrit – nüüd argumendiga, et Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimata jäämisel arvab Türgi Eesti oma vaenlaste kilda – veel teiselgi korral.

Eesti ja Türgi sõpruslepingu ratifitseerimine Türgi Suures Rahvuskogus

Türgi valitsus andis oma heakskiidu Eesti-Türgi sõpruslepingu kinnitamise eelnõule, nagu ka Läti-Türgi ja Soome-Türgi sõpruslepingute kinnitamise eelnõudele 8. veebruaril 1925.⁶⁵ Türgi Suure Rahvuskogu väliskomisjon aktsepteeris lepingu eelnõu 24. aprillil 1927, sellekohasele otsusele andsid allkirja komisjoni esimees Tefvik Fikret, sekretär Şükrü Kaya ning komisjoni liikmed Şükrü Saraçoğlu, Mehmet Nuri, Rüsen Eşref, Cevat Abbas ja Saffet. Plenaaristungil oli eelnõu esimesel, edukalt lõppenud lugemisel 7. mail 1927. Ainsaks sõnavõtjaks oli Hakkı Tarık

⁵⁹ Soome Vabariigi Presidendi Lauri Kristian Relanderi Soome-Türgi sõpruslepingu kiri 19.05.1925. UM. Ryhmä: 12. Osasto: L. Asia: Turkki.

⁶⁰ Türgi erakorralise ja täievolilise ministri Nuri Batu kõne volikirjade esitamisel riigivanemale 19.09.1935. ERA, f. 957, n. 7., s. 304, l. 12; Ministère des Affaires Etrangères. Corps Diplomatique à Tallinn. Decembre 1935, lk. 2, 24.

⁶¹ <http://helsinki.emb.mfa.gov.tr/Mission.aspx>; <http://riga.emb.mfa.gov.tr/Mission.aspx> (12.12.2014).

⁶² 20. veebruaril 1926 on Soome välisminister saatnud kirja Ibrahim Grandi Bey'le, Türgi konsulile Helsingis. UM. Ryhma 58: Osasto: B, Turkki; Türgi esindus Riias teatab, et selle ainuke liige on hetkel vaid asjur Ibrahim Osman. Ühtlasi teatatakse esinduse kantselei aadress. Türgi esindus Eesti välisministrile 10.06.1929. ERA, f. 957, n. 8, s. 1051, l. 3. Türgi välisministeerium teatab otsusest kaotada Türgi Balti riikide asjuri koht. Türgi esindus Eesti välisministrile 26.05.1932. ERA, f. 957, n. 8, s. 1051, l. 8.

⁶³ Kallas välisministrile 25.04.1925. ERA, f. 957, n. 12, s. 698, l. 355.

⁶⁴ Riigi Teataja nr. 197/198, 22.12.1925, lk. 1145; Riigi Teataja nr. 32, 13.04.1926, lk. 316.

⁶⁵ Türgi valitsuse otsus 08.02.1925. BCA. Sayı: 1515. Dosya: number puudub. Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 12.75.5

Türgi välisminister Tevfik Rüstü Aras (1883–1972), kes otsustas, millal esitada sõprusleping Türgi Suure Rahvuskogule ratifitseerimiseks. Repro

Bey⁶⁶, kes ütles, et lepingute puhul piisabki ühest lugemisest. Istungi juhataja arvates oli siiski vaja ka teist lugemist ning istungist osavõtjad hääletasidki Eesti-Türgi sõpruslepingu kinnitamise eelnõu teisele lugemisele lubamise poolt. Eelnõu teine lugemine ning ratifitseerimine leidsid aset 14. mail. Kokku hääletas Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimise eelnõu üle 287 saadikust 153, kõik nad, teiste hulgas välisminister Tevfik Rüstü⁶⁷ ja endine Türgi Varssavi saadik İbrahim Talı, hääletasid poolt.⁶⁸

Eestlased said Eesti-Türgi sõpruslepingu kinnitatusel kohta Türgi parlamendis türk-

lastelt vähemalt neli enneaegset teadet ja ühe teate, milles lepingu kinnitatusel aluse-tult eitati. 1926. aasta suvel palus välismini-istri abi August Johannes Schmidt Eesti Stokholmi asjuri Eduard Virgol Türgi Stokholmi saadikult sõpruslepingu ratifitseerituse osas järele kuulata. Välisministee-riumini olid Berliini ja Varssavi saatkondade kaudu leidnud tee vastukäivad teated: üks Türgi saadik oli ütelnud, et leping on rati-fitseeritud, teine, et ei ole. Järgmise aasta 8. jaanuaril teatas Virgo Türgi Stokholmi asjuri Haydar Bey⁶⁹ poolt tsiteeritud Türgi välisministri T. Rüstü kirja põhjal riigivanem J. Tõnissonile, et Türgi parlament on sõp-ruslepingu ratifitseerinud.⁷⁰ Eksitus ilmnes hiljemalt 20. märtsil, kui Türgi Varssavi saa-dik Yahya Kemal⁷¹ katsus Eesti kolleegile Jaan Leppikule seletada, miks Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimine Ankaras on viibinud.⁷² Kolmas ja neljas enneaegne kin-nitus lähetati Eesti Berliini saadiku Karl Menningu ja Narva Kalevi Manufaktuuri anonüümse esindaja poolt vastavalt 10. ja 11. mail. Neist esimene kuulis asjast Türgi Berliini suursaadikult,⁷³ kes lähtus välis-ministri abi A. Schmidt hinnangul nähva-tavasti pressiteatest, teist oli teavitanud nende tehase Konstantinoopoli esindaja.⁷⁴ 20. mail 1927 informeeris välisministri abi Varssavi saadikut, et Türgi on Eestiga sõlmitud sõpruslepingu ratifitseerinud, ja juhtis tähelepanu vajadusele vahetada

⁶⁶ Hakki Tarık Us (1889–1956). Oli 1923–1936 Türgi Suure Rahvuskogu liige.

⁶⁷ Tevfik Rüstü Aras (1883–1972), Türgi välisminister 1925–38.

⁶⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Cilt: 32. Devre: II. İçtima Senesi: IV. İçtima: 64. 07.05.1927, lk 68–70; T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Cilt: 32. Devre: II. İçtima Senesi: IV. İçtima: 67. 14.05.1927, 129–130, 148–150.

⁶⁹ Ali Haydar Aktay (1884–1942), töötas 1926–1927 Türgi asjuriina Stokholmis, 1928–1939 saadikuna Belgradis, 1939–1942 suursaadikuna Moskvas. B. N. Şimşir. Bizim Diplomatlar, lk. 402, 404, 418, 422.

⁷⁰ Virgo Tõnissonile 08.01.1927. ERA., f. 1621, n. 1, s. 29, l. 1–4.

⁷¹ Mõeldud on Yahya Kemal Beyatlı'd (1884–1958), kes oli Türgi Varssavi saadik 14.06.1926–14.03.1929. <http://varsova.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx> (12.12.2014). Viidatud leheküljel on teda tituleeritud ekslikult suursaadikuks. Samas on teada, et Türgi esimeseks suursaadikuks Varssavis määrati Cevat Ezine alles 11.10.1931. B. N. Şimşir. Bizim Diplomatlar, lk. 382. Y. K. Beyatlı on tuntud Türgi Vabariigi ühe suurima luuletajana.

⁷² Leppik välisministri abile 21.03.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 43.

⁷³ Kemalettin Sami Paşa (1884–1934), oli 1924–1934 Türgi suursaadik Saksamaal. B. N. Şimşir. Bizim Diplomatlar, lk. 249–250, 262.

⁷⁴ Narva Kalevi Manufaktuur välisministrile 11.05.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 44; Ministri abi saadikule Varssavis 20.05.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 45; Schmidt Vebermanile 08.10.1927 ERA, f. 1577, n. 1, s. 3, l. 127–128; Poliitilise osakonna juhataja saadikule Varssavis 04.08.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 52.

Türgi Varssavi saadik Yahya Kemal Beyatli (1884–1958), Türki Vabariigi suurimaid luuletajaid, vahetas Otto Strandmaniga sõpruslepingu ratifitseerimiskirjad.

ratifikatsioonikirjad.⁷⁵ Korraldust ei saadud täita, sest juuli lõpul teatas Varssavi saadik O. Strandman: „Käisin täna visiiti tegemas Varssavi tagasi jõudnud Türki saadikule Y. Kemalile. Küsisin, millal võiksime meie Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifikatsiooni kirjade vahetust teostada. Türki saadik vastas, et see vast võiks sündida selle aasta lõpul, sest on arvata, et Türki parlament ehk novembri kuus lepingu ratifitseerib...“⁷⁶ Seekordse väärinformatsiooni kütkes oldi ligikaudu neli ja pool kuud: veel 9. detsembril teatas välisministri abi Varssavi saadikule, et Türki pole „vist ikka veel“ sõpruslepingut kinnitanud.⁷⁷ Türki ettepanek vahetada ratifikatsioonikirjad, mis toimus 10. detsembril 1927,⁷⁸ pidi Eesti poolele tulema nagu välg selgest taevast... O. Strandmani informatsiooni järgi oli Türki Varssavi saatkond unustanud, et leping oli ratifitseeritud juba kevadel...⁷⁹

Kas Türki (parlament) viivitas Eesti ja Türki poolt alla kirjutatud sõpruslepingu kinnitamisega, ja kui, siis mis põhjusel ja kui kaua?

Kõigepealt seni teadaolevast. Olaf-Mihkel Klaassen, Eero Medijainen, Heldur Tuulik ja viimasele viidanud Mehmet Sait Dilek on põhjendanud Eesti-Türgi sõpruslepingu Türki-poolse ratifitseerimise edasilükkumist kas vaid Laidoneri Rahvasteliidu nõukogu ülesandel Iraagi ja Türki piiriintsidentide lahendamiseks ette võetud missiooniga või ka selle tegevust kokku võtva, Türki suhtes kriitilise raportiga.⁸⁰ Ent need põhjendused jäävad liiga üldiseks, ei ava juhtunu tagamaid. Türki parlamendi otsust Eesti-Türgi sõprusleping ratifitseerida on O.-M. Klaassen põhjendanud Türki ja Inglismaa suhete normaliseerumisega 2. juunil 1926 alla kirjutatud kokkuleppe järel.⁸¹ See põhjendus ei seleta, miks pidi Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerimine Türki Suures Rahvuskogus jääma veel peaaegu aasta hiljemaks Türki-Suurbritannia-Iraagi kokkuleppe allkirjastamisest. Made parafraaseeritud Türki välisministri Tevfik Rüştü põhjendus erineb Klaasseni põhjendusest: „Türgi ei soovinud oma suhteid Eestiga enam Mosuli intsidendil rikkuda lasta ning ratifitseeris seetõttu sõpruslepingu.“⁸² Made pole osutatud dokumendi sisu õigesti parafraaseerinud, Rüştü seisukoht oli tegelikult järgmine: „Siiski on Türki vabariigi valitsus oma välissuhetes laiavaateline ja võttes eriti arvesse rahvus-sugulust Eesti ja Türki rahvuste vahel, pole tema mõtelnud siduda selle kahjatsemisväärilise intsidendiga Türki-Eesti suhteid. Sellepärast on Türki-Eesti sõprusleping, mis Warssawis alla kirjutati, Türki parlamendi

⁷⁵ Ministri abi saadikule Varssavis 20.05.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 45.

⁷⁶ Strandman välisministri abile 29.07.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 50.

⁷⁷ Ministri abi saadikule Varssavis 09.12.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 60.

⁷⁸ Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifikatsioonide vahetamise kiri 10.12.1927. ERA, f. 957, n. 5, s. 257, l. 13.

⁷⁹ Strandman välisministri abile 17.12.1927. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 42.

⁸⁰ O.-M. Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940, lk. 213; E. Medijainen. Saadiku saatust. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940, lk. 223; H. Tuulik. Ernst Weberman ja Eesti-Türgi suhted aastatel 1929–1932, lk. 46; M. S. Dilek. Atatürk Dönemi Türk-Eston İlişkileri, lk. 13.

⁸¹ O.-M. Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940, lk. 213–214.

⁸² V. Made. Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, lk. 238.

poolt wiimatisel istungjärgul ratifitseeritud.⁸³

Järeldub, et Türgi parlament ratifitseeris sõpruslepingu, sest Türgi valitsus ei mõelnud siduda Mosuli intsidendiga Eesti-Türgi suhteid. Seetõttu on Made parafraseering, mis paneb järeldama, et sõpruslepingu Türgipoolse ratifitseerimise viibimise tingis Mosuli intsidend, ekslik. Viga tuleneb parafraseerimise esinevast sõnast „enam“, tegelikult Virgo ettekandes seda sõna ei ole. Lisaks väidab Made ekslikult, et Eesti-Türgi sõprusleping ratifitseeriti Türgi parlamendis 1. detsembril 1926.⁸⁴

Nüüd uutest allikatest. Türgi esindajaist on Eesti-Türgi sõpruslepingu Türgi parlamendi poolse mittekinnitamise põhjuseid eritlenud välisminister T. Rüştu ja Varssavi saadik Y. Kemal, esimene ühel, teine kahel korral. T. Rüştu teatas 1926. aasta mai alguspäeval Pontus Arttile:⁸⁵ „Mis kasu oli Eestil sellest, et kindral Laidoner nõustus esitama selles asjas raporti, mis oli inglaste dikteeritud selles mõttes, et teadsime inglise lehtede põhjal selle sisu enne, kui see oli esitatudki.⁸⁶ Mosuli küsimust see ei mõjutanud, sest sellised suured küsimused arenevad oma teed, hoolimata suure publiku rahustamiseks korraldatud uurimustest. Kui mina näiteks kirjutan homme Inglismaaga alla Mosulit puu-

datava lepingu, on see konflikt sellega lahendatud ja ei sega enam meie vahekorda. Aga sellega ei ole kõrvaldatud Laidoneri teo mõju siin. Tagajärg on, et mina ei saa Rahvuskogu ratifitseerima sõpruslepingut Eestiga. Meeleolu on sel määral vaenulik, et langeksin, kui üritaksin...“⁸⁷ Selgub, et T. Rüştu arvas 1926. aasta mai alguses end mitte suutvat Laidoneri teo pärast Eesti suhtes väga vaenulikkude Türgi Suurt Rahvuskogu mõjutada Eesti-Türgi sõpruslepingut ratifitseerima; kui ta seda üritanuks, siis võinuks ta enda arvates kaotada oma ameti.

E. Vebermani 1929. aastast pärinevas ettekandes on kirjas: „Kui paari aasta eest välisminister Rüştu väliskomisjonile esitas Eesti-Türgi lepingu ratifitseerimisele, siis olla välisminister ise kiiret ratifitseerimist pooldanud ja toetanud. Kuid komisjoni abiesimees/või oli ta tookord koguni esimees/ Ahmet⁸⁸ oli see kes otsekohe nõudis et mingisugust lepingut Eestiga, kelle esitaja Türgile nii valusa haava löi, ei kinnitataks, või kui seda siiski teha tuleb viimaks, siis ratifikatsioonide vahetamist viivitada, ning parajal kohal ka mõista anda, miks nii talitatakse. Seda tööasja kuulsin mitmelt Medshilisi väliskomisjoni liikmelt, ja viimaks ka Ahmeti enese suust.“⁸⁹ Vebermani vähemalt kolme Türgi Suure Rahvuskogu väliskomisjoni liikme tun-

⁸³ Virgo Tõnissonile 08.01.1927. ERA, f. 1621, n. 1, s. 29, 1, 3.

⁸⁴ V. Made. Küllalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, lk. 238.

⁸⁵ Pontus Artti (1878–1936). Soome diplomaat, ajakirjanik ja kirjanik. Soome esindaja 1926. aasta 2. juunil sõlmitud Soome-Türgi kaubandus- ja laevanduskonventsiooni allkirjastamiseks peetud läbirääkimistel. Olnud 1927–1930 ametis Soome saadikuna Moskvast, 1931–1936 Roomas.

⁸⁶ Näiteks ajaleht The Times kajastas artiklis „Deportations at Mosul. General Laidoner’s Inquiry. Turkey and the Hague“ Laidoneri komisjoni tegemisi Iraagis juba enne seda, kui Laidoner esitas 10. detsembril 1925 Rahvasteliidu nõukogule oma põhiraporti. The Times, nr. 44 127, 24.11.1925.

⁸⁷ Pontus Artti ettekanne „Tähelepanekuid Türgist“ 27.05.1926. UM. Ryhmä: 7. Osasto: E. Asia: Turkki.

⁸⁸ Ahmet Ağaoğlu (1869–1939) – Aserbaidžaan ja Türgi poliitik, jurist, kirjanik ja ajakirjanik, teda peetakse pantürkismi ideoloogia üheks rajajaks. Põgenes 1909 arreteerimise kartuses senisel kodumaalt, Tsaar-Venemaale kuulunud Aserbaidžaanist Osmanii impeeriumi, Istanbuli. Aastail 1923–1931 oli ta Türgi Suure Rahvuskogu II ja III koosseisu liige.

⁸⁹ Veberman välisministri abile 28.09.1929. ERA, f. 957, n. 13, s. 150, l. 23, 23p. Eelnevas alapeatükis toodi ära Eesti-Türgi sõpruslepingu eelnõu kinnitanud Türgi parlamendi väliskomisjoni liikmete nimed, A. Ağaoğlu nime me nende hulgas ei leia. Ent Türgi Vabariigi parlamendi teises koosseisus (11. augustist 1923 kuni 26. juunini 1927) ta muu hulgas väliskomisjonis tööpoolest töötas. Türk Parlamento Tarihi. TBMM – II. Dönem. 1923–1927, III Cilt, lk. 474. Nii on ta väliskomisjoni lihtliikmena võtnud osa Türgi-Argentiina sõpruslepingu kinnitamisest Türgi Suure Rahvuskogu väliskomisjonis 21. detsembril 1926. T.B.M.M Zabıt Ceridesi. Cilt: 28. Devre: II. İçtima Senesi: IV. İçtima: 21. 3.01.1927, lk. 252. Järelikult võis Ahmet Ağaoğlu osaleda ka väliskomisjonis Eesti-Türgi sõpruslepingu eelnõu arutelul.

nistusel põhinevast infost nähtub ühelt poolt, et Eesti-Türgi sõpruslepingu eelnõu jõudmisel Türgi parlamendi väliskomisjoni mõjutas T. Rüştü töepoolt seda sõpruslepingut ratifitseerima, ja teiselt poolt, et väliskomisjoni liige A. Ağaoğlu oli sõpruslepingu ratifitseerimisele vastu. Ehk Türgi Suures Rahvuskogus ei olnud Laidoneri-vastane meelestatus veel vaibunud ka 1927. aasta kevadel. Seega on tõenäoline, et aasta varem oli see meelestatus veelgi suurem ning Rüştü ei julgenud sõpruslepingu eelnõu ratifitseerimisega just seetõttu algust teha.

21. märtsil 1927 saadetud ettekandes tõi J. Leppik ära eelneval päeval Türgi Varssavi saadikult kuulnud põhjenduse, miks Eesti-Türgi sõprusleping oli ikka veel Türgi poolt kinnitamata: „Seda viivitust ei pidavat kuidagi seletama mingi vastuoluga, arusaamatustega, vaid lihtsalt Türgi parlamendi ajapuudusega ja ülisuure töökoormaga.“⁹⁰

Eesti Varssavi saatkonna sekretäri Otto Granti 15. juulil 1925 edastatud informatsiooni kohaselt pidi Türgi parlament olema puhkusel oktoobrikuuni. Türgi Varssavi saadikule İbrahim Talî'le laekunud teadete järgi kavatseti Ankaras Soome, Eesti, Läti lepingud ratifitseerida üheskoos kõige lühema aja jooksul pärast parlamendi kokkutulemist.⁹¹ Nimetatud kolme riigi ja Türgi vahelised sõpruslepingud võidi töepoolt plaanida ka üheaegselt ratifitseerida, kuna Türgi valitsus oli 8. veebruaril 1925 kinnitanud samaaegselt Eesti-Türgi, Läti-Türgi ja Soome-Türgi sõpruslepingute kinnitamise eelnõud. 4. jaanuaril 1926 kinnitati Türgi parlamendis Türgi poolt vaid Läti ja Soomega sõlmitud sõpruslepingud.⁹² Pärast seda sündmust tunnistas İbrahim Talî Läti Varssavi saadikule Nukšale,⁹³ et istungite sessiooni alguses olid parlament ja selle

komisjonid tegelenud eriti Mosuli küsimusega... Ent esimesel võimalusel said leping Lätiga, ja natuke enne seda sõlmitud samaaegune leping Soomega ratifitseeritud.⁹⁴ Seega ei ole käsitletud seisukoht veenev: kui parlamendil oli kuni 1927. aasta märtsini ülisuur töökoormus, miks siis ikkagi suutis Türgi parlament juba üle aasta varem kinnitada Türgi Läti ja Soomega allkirjutatud sõpruslepingud?

1927. aasta juuli lõpus võttis aga Eesti Varssavi saadik O. Strandman sealse Türgi saadiku Y. Kemali jutu kokku nii: „Nimelt olla kindral Laidoneri tegevus Iraki tüli lahendamisel Türgis niivõrd mõjunud, et valitsus ei olla tahtnud siiaaani Eestiga sõlmitud lepingut esitada parlamendile ratifitseerimiseks. Valitsus olla nimelt arvamisel, et peab olukorda äraootama, kus lepingu vastuvõtmine suure enamusega kindlustatud.“⁹⁵ Seisukoht on väär, kuivõrd sellega antakse teada Türgi valitsuse senisest tahtmatusest esitada Eesti-Türgi sõprusleping Türgi parlamendile ratifitseerimiseks ajal, kui leping oli juba üle kahe kuu tagasi ratifitseeritud. Kas Türgi Varssavi saadik töepoolt unustas, et leping on juba ratifitseeritud, või oli eksitava info jagamine osa plaanist lepingu ratifitseerimiskirjade vahetamisega venitada – nagu A. Ağaoğlu E. Vebermani sõnul oli nõudnud –, ei ole esialgu teada.

Pontus Artti ja Ernst Vebermani ettekandeist võime järeldada, et Türgi viivitas sõpruslepingu ratifitseerimisega, sest Türgi välisminister T. Rüştü kartis selle kinnitamise eelnõu Laidoneri Mosuli missiooni tõttu vihasele Türgi Suurele Rahvuskogule esitada. Mitteviivitamise korral võinuks Eesti-Türgi sõprusleping saada seal ratifitseeritud 4. jaanuaril 1926, samaaegselt Läti-Türgi ja Soome-Türgi sõpruslepingutega.

⁹⁰ Leppik välisministri abile 21.03.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 43.

⁹¹ Grant Öpikule 15.07.1925. ERA, f. 957, n. 5, s. 256, l. 34.

⁹² T.B.M.M Zabit Ceridesi, Cilt: 21. Devre: II. İçtima: 36, 04.01.1926, lk. 41–42.

⁹³ Märtinš Augusts Nukša (1878–1942), arhitekt ja diplomaat. Oli 1921–1930 Läti saadik Poolas, 1922–1930 ning 1934–1939 Rumeenias, 1923–1930 ja 1933–1939 Tšehhoslovakkias, 1925–1930 Austrias, 1930–1933 Rootsis, Taanis, Norras ning 1933–1939 Lõunaslaavias. R. Treijs. Latvijas diplomāti un diplomāti (1918–40), lk. 385.

⁹⁴ Nukša Albatile 11.01.1926. LVVA 2570.13.173, l. 207–208.

⁹⁵ Strandman välisministri abile 29.07.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 50.

Millised tagajärjed kaasnesid Eesti-Türgi sõpruslepingu Türgi Suure Rahvuskogu poolse ratifitseerimise edasilükkumisega 1926. aasta jaanuarilt 1927. aasta maile?

Esiteks hilines seetõttu tõenäoliselt ligikaudu aasta võrra läbirääkimiste alustamine 12. märtsil 1928 allkirjastatud Eesti-Türgi kaubandus- ja laevanduslepingu sõlmimise üle. Eesti astus esimese sammu Türgiga kaubandusleppes sõlmimiseks pärast seda, kui valitsus oli 1. septembril 1926 nõustunud välisministri taotlusega sõlmida kaubanduslepingud Balkani riikide ja Türgiga.⁹⁶ Välisminister Friedrich Akel kõneles Eesti ja Türgi vahelise kaubanduslepingu sõlmimisest Genfis Hüseyin Ragıp'iga.⁹⁷ Peale seda kõnelust informeeris Mehmet Münir⁹⁸ Türgi Berni saatkonnast Akelit Türgi valitsuse seisukohast: Ankaras paljude maade delegatsioonidega üheaegselt käivad läbirääkimised koormavad „kompetentseid ametkondi“, käesoleval momendil ei ole võimalik uusi läbirääkimisi alustada.⁹⁹ Seejärel volitas valitsus Türgiga noodivahtuse teel tehtava kaubanduslepingu üle läbi rääkima ning noodivahtust teostama Eesti Berliini saadiku Karl Menningu.¹⁰⁰ Menning esitas Türgi Berliini suursaadikule kaubanduslepingu kava.¹⁰¹ 14. novembril 1926 ütles too, et toetab kaubanduslepingu sõlmimist „soojalt“ ja on juba Ankarasse „soovitades“

kirjutanud ning et vastust võib oodata lähemal ajal.¹⁰² Vastus aga laskis end oodata. Vahepeal jõudis Türgi parlament Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifitseerida. Arvatavalt 1927. aasta oktoobris teavitas Menning Türgi Berliini suursaadikut Eesti kavast minna lähemal ajal üle minimaal- ja maksimaaltariifi süsteemile¹⁰³ ning avaldas soovi jõuda enne seda Türgiga kokkuleppele kaubanduslepingu osas. 24. oktoobril helistas Türgi suursaadik Eesti Berliini saatkonna sekretärile ja teatas, et tema valitsus on nõus alustama kaubanduslepingu läbirääkimisi Türgi saadiku kaudu Varssavis „kõige lähemal ajal“.¹⁰⁴ Türgi oli valmis alustama Eestiga läbirääkimisi kaubanduslepingu üle pärast kahe riigi sõpruslepingu ratifitseerimist Türgi Suures Rahvuskogus. Sellest võime järeldada: kui nende seadusandlik kogu oleks sõpruslepingu ratifitseerinud juba 1926. aasta jaanuaris, võinuks Türgi valitsus reageerida Eesti välisministri 1926. aasta septembris ja Berliini saadiku novembris tehtud ettepanekutele alustada kõnelusi Eesti-Türgi kaubanduslepingu sõlmimise üle positiivselt. Siis oluaks mõeldav jõuda väheste kuude jooksul ka kahe riigi kaubanduslepingu allkirjastamiseni. Selle järelduse kasuks räägib tõik, et Soomel õnnestus Türgiga kaubandus- ja laevanduslepingu sõlmimise üle läbirääkimisi alustada juba neli kuud¹⁰⁵ pärast Soome-Türgi sõp-

⁹⁶ Välisminister valitsusele 30.12.1927. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 48.

⁹⁷ Hüseyin Ragıp Baydur (1890–1955), Türgi diplomaat. Töötanud muu hulgas 1925–1929 Türgi Vabariigi saadikuna Bukarestis, 1929–1934 ja 1943–1944 aga suursaadikuna Moskvas. B. N. Şimsir. Bizim Diplomatlar, lk. 178, 182, 183, 186, 200.

⁹⁸ Mehmet Münir Erteğün (1883–1944), samuti Türgi diplomaat. Esindas 1925–1930 oma riiki saadikuna Berenis, 1930–1932 suursaadikuna Pariisis, 1932–194 Londonis ning 1934–1944 Washingtonis. B. N. Şimsir. Bizim Diplomatlar, lk. 294, 297–299, 303, 305–306.

⁹⁹ Münir Akelile 22.09.1926. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 9

¹⁰⁰ Riigivanem J. Teemanti volikiri K. Menningule 08.10.1926. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 15.

¹⁰¹ Menning välisministeeriumile 11.11.1926. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 21.

¹⁰² Menning välisministeeriumile 15.11.1926. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 23.

¹⁰³ Seadus, millega seni kehtinud tollimaksu põhitariifid muudeti minimumtariifideks ja needsamad põhitariifid, ent 50% kõrgematena, üldtariifideks, võeti Riigikogus vastu 3. mail 1928. Seaduse vastuvõtmise tingis väliskaubanduslepingute sõlmimine: rahvusvahelise tava kohaselt tuli lepingulistele partnerriikidele kohandada miinimumtariife, kaubalepingu puudumisel võeti aga tollimaksu maksimumtariifide alusel. Uued tollitariifid astusid jõusse aga alles 20. juulil 1931. L. Kiik. Tolliajaloo lühiülevaade. Tallinn, 2007, lk. 78–79, 82.

¹⁰⁴ Berliini saatkonna sekretär poliitilise osakonna juhatajale 24.10.1927. ERA, f. 957, n. 12, s. 866, l. 54.

¹⁰⁵ Need läbirääkimised algasid 3. mail 1926 Ankaras. Sest sellel kuupäeval said Soome läbirääkijad seal Türgi läbirääkijailt Soome-Türgi kaubandus- ja laevanduslepingu projekti. Kihlman välisministeeriumile 03.05.1926. UM. Ryhma 58: Osasto: B, Turkki.

ruslepingu Türgi Suure Rahvuskogu poolset kinnitamist 4. jaanuaril 1926 ning kõnealune leping veel enne sõpruslepingu ratifikatsioonikirjade vahetamist 2. juunil 1926¹⁰⁶ allagi kirjutada. Eesti välisministri F. Akeli 1927. aasta detsembril lõpust pärinevat hinnangut, mille kohaselt oleneb kahe riigi vaheliste kaubanduslääbirääkimiste „tegelik alustamine“ Eesti-Türgi sõpruslepingu jõustumisest,¹⁰⁷ tuleb aga pidada ekslikuks. Sest analoogselt Soomega võinuks Eestigi alustada Türgiga kaubandus- ja laevanduslepingu sõlmimise üle edukaid läbirääkimisi juba pärast sõpruslepingu vastuvõtmist Türgi Suures Rahvuskogus.

Teiseks kaotas Eesti võimaluse astuda Türgiga diplomaatilistesse suhetesse üle aasta varem, kui see päriselt juhtus. Läti-Türgi ja Soome-Türgi sõpruslepingute ratifikatsioonikirjad vahetati vastavalt 27. oktoobril ja 24. novembril 1926.¹⁰⁸ Seejuures saabusid mõlema lepingu ratifikatsioonikirjad Ankarast Varssavisse tõenäoliselt samal ajal: kui Läti Varssavi saadik Nukša teatab 30. oktoobril, et Türgi saadik Y. Kemal oli tema äraolekul lõpuks saanud Ankarast sõpruslepingu ratifikatsioonikirja, märgib ta ühtlasi, et Türgi saadikule oli saadetud ka Soome sõpruslepingu ratifikatsiooni kiri.¹⁰⁹ Kui Eesti-Türgi sõprusleping oleks Türgi Suures Rahvuskogus ratifitseeritud 4. jaanuaril 1926, oleks selle ratifikatsioonikirjad vahetatud kas 1926. aasta oktoobris või novembris. Niisugusel juhul võinuks Eesti-Türgi diplomaatilised suhted alata juba 1926. aasta novembris või detsembris, tegelikult algasid need alles 25. detsembril 1927 ehk 15. päeval pärast sõpruslepingu ratifikatsioonikirjade vahetust.

Kolmandaks jäi aasta ja kolmveerandi rin-

gis tulevikku Istanbuli aupeakonsulaadi asutamine. Olaf-Mihkel Klaasseni doktoritööst selgub, et sõpruslepingu jõustumatuse tõttu otsustati Ernst Constantin Veberman esialgu suunata konsulaartööle Kreekasse. 25. juunil 1927 sõlmis mainitu välisministeeriumiga sellekohase lepingu. 12. märtsil 1929 andis välisminister Jaan Lattik välja käskkirja Vebermani üleviimise kohta Istanbuli.¹¹⁰ Juhul kui Eesti ja Türgi vaheline sõprusleping kinnitatuks Türgi seadusandjate poolt samal päeval Läti ja Soome sõpruslepingutega Türgiga, võinuks välisministeerium saata Vebermani Istanbuli aupeakonsuliks juba 1927. aasta juunis.

Neljandaks jäi kasutamata võimalus leida Istanbuli aukonsul juba 1926. aasta lõpul, 1927. aasta alguses. 1925. aasta oktoobris teavitati Eesti Varssavi saadikut Johan Leppikut välisministri abi ülesandest leida aukonsulikandidaadid Bukaresti, Ateenasse, Konstantinoopolisse ja Smürnasse. Saadik ei soostunud Türgimaale konsuleid otsima enne, kui sõpruslepingu ratifikatsioonikirjad vahetatud.¹¹¹ Arvestades, et 8. märtsil 1927 Riigikogu poolt vastu võetud „Riigiasutuste koosseisude ja riigiteenijate palkade seadus“ nägi ette „Konstantinopoli“ sekretär-asekonsuli koha kuupalgaga 600 krooni,¹¹² pidi vähemalt kuni tolle ajani Istanbuli aukonsuli, kelle abiliseks sekretär-asekonsul pidi saama, leidmine veel päevakorras olema. Järelikult, Eesti-Türgi sõpruslepingu ratifikatsioonikirjade vahetamisel 1926. aasta oktoobris-novembris oleks võidud alates sellest ajast kuni 1927. aasta märtsini Istanbuli aukonsulit otsida. Kas aga nende väheste kuudega oleks õnnestunud sobiv kandidaat ka leida? Tegelikuses algas mainitud linna

¹⁰⁶ Kihlman välisministeeriumile 07.06.1926. UM. Ryhma 58: Osasto: B, Turkki.

¹⁰⁷ Välisminister valitsusele 30.12.1927. ERA, f. 957, n. 5, s. 386, l. 54.

¹⁰⁸ Läti-Türgi sõpruslepingu ratifikatsioonikirjade vahetamise protokoll 27.10.1926. LVVA.2570.3.99, l. 11; Soome Vabariigi Presidendi seadlus Soome Vabariigi ja Türgi Vabariigi vahelise sõpruslepingu kehtimahakkamise kohta. 11.12.1926. UM. Ryhma 12: Osasto: L, Asia: Turkki.

¹⁰⁹ Nukša välisministrile 30.10.1926. LVVA.2570.13.173, l. 187.

¹¹⁰ O.-M. Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940, lk. 214–215.

¹¹¹ Öpik saadikule Varssavis 23.10.1925. ERA, f. 957, n. 3, s. 47, l. 25; Leppik välisministeeriumi administratiiv-osakonna juhatajale 06.11.1925. ERA, f. 957, n. 3, s. 47, l. 67.

¹¹² Riigi Teataja nr. 27, 24.03.1927, lk. 375.

aukonsuli otsimine 1930. aastal ja aukonsul määrati ametisse alles 1936. aastani.¹¹³ Seega on tõenäolisem, et 1927. aasta riigieelarves ette nähtud raha kasutamise vajadus oleks sundinud väheviljakatest otsingutest loobuma ja ametisse määrama eestlasest Istanbuli aupeakonsuli.

Kokkuvõte

Artikli peaesmärk oli vastata küsimusele, kas Türgi lükkas Eestiga sõlmitud sõpruslepingu ratifitseerimist edasi, ja kui, siis miks ja kui kaua. Kõige usutavama versiooni kohaselt viibis Eesti-Türgi sõpruslepingu Türgi parlamendi poolne ratifitseerimine seetõttu, et kartuses oma ametit kaotada ei julgenud Türgi välisminister Tevfik Rüştü sõpruslepingu ratifitseerimise eelnõu Laidoneri Mosuli missiooni tõttu vihasele Türgi Suurele Rahvuskogule esitada. Kui seda T. Rüştü kartusest johtunud viivitust poleks olnud, saanuks Eesti-Türgi sõprusleping Türgi parlamendis tõenäoliselt vastu võetud 4. jaanuaril 1926, üle aasta ja nelja kuu tegelikult juhtunust varem, samaaegselt Läti-Türgi ja Soome-Türgi sõpruslepingutega. Artikli kõrvaleesmärgiks oli esitada ülevaade Eesti-Türgi sõpruslepingu allkirjastamise ning Riigikogus ja Türgi Suures Rahvuskogus ratifitseerimisega päädinud protsessidest; piiritleda sõpruslepingu Türgi parlamendi poolse ratifitseerimise viibimise tagajärjed. Mainitud protsesside analüüsil leiti olulisemana, et Eesti läks lepingu sõlmimisele, sest lootis Türgi kaudu mingilgi määral mõjutada Venemaa välispoliitikat. Sõpruslepingu kinnitamine väliskomisjonis viibis, sest mitu väliskomisjoni liiget arvas alusetult, et leping on Suurbritanniale vastumeelne. Esiletõstmist väärivad ka Eesti ja Türgi diplomaatide kommunikatsiooniraskused. Eestlased said

sõpruslepingu kinnitatusel kohta Türgi Suures Rahvuskogus vähemalt neli enneaeget teadet ja ühe teate, milles lepingu kinnitust alusetult eitati. Kahe riigi sõpruslepingu edasilükkunud ratifitseerimise tõttu jäid ligikaudu aasta võrra hiljemaks läbirääkimiste alustamine kaubandus- ja laevanduslepingu sõlmimise üle ning diplomaatilistele suhetele aluse panek. Koguni aasta ja kolmveerandi võrra varem võinuks aga asutada Istanbuli aupeakonsulaadi.

Tanno Tilgar

(1971), MA, Aasia kultuuri uuringute lektor, Tallinna Ülikool, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, tanno@tlu.ee

¹¹³ Istanbulis aukonsulaadi avamise algatas 1930. aastal tollane Istanbuli aupeakonsul E. Veberman. J. Mi ehk Välisministeeriumi administratiivosakonna toonase direktori J. Mülleri memo 08.01.1936. ERA, f. 957, n. 3, s. 699, l. 6. 28. mail 1936 nimetas minister J. Müller (eestindatuna Mölder; tegelikult ta vaid asendas välisminister J. Seljamaad, olles endiselt administratiivosakonna direktor) Eesti aukonsuliks Istanbulis, tegevuspiirkonnaga kogu Türgi, Suat Karaosmani (1890–1972). Ministri käskkiri 28.05.1936. ERA, f. 957, n. 3, s. 699, l. 23.